

Maria WITEK (BDZ Szczecin)

Zabudowa wiejska i małomiasteczkowa na terenie polskiej części Puszczy Wkrzańskiej - waloryzacja zasobów, aktywizacja.

1. Wstęp

Na obszarze polskiej części Puszczy Wkrzańskiej¹ leżą obecnie trzy gminy: Nowe Warpno, Police i Dobra; przy czym ta ostatnia, obejmuje jedynie płd.-zachodni fragment Puszczy. W oparciu o dostępne dokumentacje specjalistyczne, materiały kartograficzne, literaturę przedmiotu oraz objazd terenowy² dokonano rozpoznania stanu zachowania ryglowego budownictwa wiejskiego i małomiasteczkowego. Zaobserwowano nasilenie zagrożeń płynących z urbanizacji terenów wiejskich (niewątpliwy wpływ aglomeracji szczecińskiej i ośrodka przemysłowego w Policach), wyrażające się niszczeniem tak ważnych elementów krajobrazu kulturowego, jaki stanowi tradycyjna (historyczna) zabudowa ryglowa. Wnioski – niestety często niepokojące – będą przedmiotem późniejszych rozważań. Należy nadmienić, że tereny Puszczy Wkrzańskiej nie były dotąd przedmiotem badań naukowych dotyczących genezy osadnictwa, form zabudowy wiejskiej tak, jak miało to miejsce chociażby w przypadku sąsiedniej Puszczy Goleniowskiej³; a niniejszy referat być może stanie się przyczynkiem do przeprowadzenia takowych.

2. Uwarunkowania historyczno-osadnicze

Historia interesującego nas obszaru była i jest nierozzerwalnie związana z dziejami Pomorza Zachodniego⁴:

- od okresu zwierzchnictwa polskiego (do poł. XII w.),
- poprzez okres walk z nasilającą się ekspansją brandenburską, wzrostem znaczenia rycerstwa, mieszczaństwa, procesami kolonizacyjnymi;
- z powstaniem i rozwojem państwa prusko-brandenburskiego, po połączeniu Brandenburgii z dawnymi posiadłościami zakonu krzyżackiego w Prusach;
- epoką dominacji szwedzkiej;

- z przemianami administracyjno-prawnymi w ramach państwa pruskiego (1701-1806), okresem reform agrarnych, przemysłowych; konstytucyjną monarchią pruską (1850-1871); Drugim Cesarstwem Niemieckim (po 1918 r.), Republiką Weimarską (do 1933 r.), aż po III Rzeszę.

W wyniku zmian geopolitycznych po zakończeniu II wojny światowej tereny Puszczy Wkrzańskiej rozdzieliła granica państwowa między Polską i Niemcami. Całkowita niemalże wymiana ludności doprowadziła do zerwania ciągłości kulturowej na tych terenach. Należy pamiętać, że procesy adaptacji do nowego środowiska ludności przesiedlanej na te obszary z terenów dawnych Kresów Wschodnich (głównie Wileńszczyzny), Lubelszczyzny, dawnego województwa lwowskiego przebiegały niezwykle opornie. Nie na wiele się tu zdała zasada równoleżnikowej repatriacji, gwarantująca co prawda podobieństwo klimatyczne, nie uwzględniająca zaś zupełnie kontekstu kulturowego. Integracja nowych społeczności, wytworzenie więzi lokalnych stało się procesem wykraczającym poza możliwości jednego pokolenia⁵. Istnienie strefy przygranicznej i związane z nią restrykcyjne prawo procesy te dodatkowo utrudniły; ucierpiały także miasta jak chociażby Nowe Warpno, z racji nadgranicznej lokalizacji (a co za tym idzie zakazu połowów na wodach przygranicznych) tracące swój rybacki, wyjątkowy charakter i klimat.

Jak zasygnalizowano wcześniej trudno dostępne tereny puszczańskie z licznymi torfowiskami i mokradłami przez dość długi okres w dziejach Pomorza pozostawały nieatrakcyjne osadniczo. Jedynie południowa linia brzegowa Zalewu Szczecińskiego (Zatoka Nowowarpieńska, obszar obecnej gminy Nowe Warpno) dawała dogodniejsze warunki kolonistom. Już w średniowieczu powstały tu niewielkie ośrodki rybackie i portowe (w tym także miejskie) jak chociażby Nowe Warpno. XIII-wieczną metrykę posiadały m.in. Karszno (pierwsza wzmianka 1248 r.), młyn w Rytce (1252 r.). Przymuszczalnie istniał już wówczas także Myślubórz Wielki - wymieniany później w matrykułach kościelnych w Rieth w 1597 i 1664 r.

Przemieszczając się na południe w kierunku Szczecina sieć osadnicza znacznie się zagęszcza dzięki sprzyjającym warunkom topograficznym. XIII-XIV-wieczną genealogię posiadają m.in.: Police (prawa miejskie od 1260 r.), Jasionica, Mścęcino, Pilchowo, Przęsocin, Tanowo, Tatynia, Trzebież, Trzeszczyn. Dominującymi układami ruralistycznymi, charakterystycznymi dla tego okresu były: owalnice i założenia ulicowo-placowe oraz ulicówki. Oczywiście z czasem ulegały one naturalnym procesom przekształceń, ewoluując np. w wielodrożnice.

Z podobnego okresu pochodzi większość jednostek osadniczych obecnej gminy Dobra, której jedynie północny kraniec zlokalizowany jest na obszarze Puszczy Wkrzańskiej.

Większość wsi powstawała wówczas na prawie niemieckim, proces ten zaczął się nasilać na pocz. XIV wraz z ekspansywną polityką Brandenburgii. Dominowała własność książęca oraz kościelna (w tym klasztorna). W okresie tym władcy pomorscy przekazywali znaczną część posiadłości ziemskich miejscowemu rycerstwu na prawie lennym.

Okres reformacji przyniósł sekularyzację dóbr kościelnych i klasztornych, zwiększając tym samym w znacznym stopniu książęcą własność ziemską.

Na XVII-wiecznej mapie Lubinusa („Pomeraniae Ducatus Tabula”) obejmującej obszar Księstwa Zachodniopomorskiego imponuje wielkością zwarty kompleks Puszczy Wkrzańskiej, odzwierciedlający sieć osadniczą analogiczną - w wysokim stopniu - do wyżej opisaną – średniowieczną. Wnętrze terenów puszczańskich pozostawało praktycznie niezasiedlone. W epoce tej liczną kategorię ludności chłopskiej na Pomorzu stanowili zagrodnicy, trudniący się oprócz uprawy roli pracą najemną, rzemiosłem lub rybołówstwem (w źródłach pomorskich terminem „zagrodnicy” określano także rybaków – przyp.)⁶. Dominowała wówczas szlachecka (rycerska) własność ziemska stanowiąca 2/3 całej powierzchni, następnie książęca, kościelna i miejska.

Wielokrotnie w dziejach Pomorza Zachodnie było teatrem działań licznych wojen. W konsekwencji zaś przegranej przez Szwecję wojny północnej, na mocy traktatu sztokholmskiego z 1720 r. Prusy przejęły wszystkie szwedzkie posiadłości na prawym brzegu Odry wraz ze Szczecinem, wyspami: Uznam i Wolin. Likwidacji uległy dawne urzędy pomorskie, powołano departamenty, na czele których stanęły kamery wojny i domen.

W 1723 r. Pomorze Tylne (Hinterpommern) i Pomorze Przedodrzańskie (Vorpommern) połączone zostały w departament pomorski z siedzibą w Stargardzie, a od 1729 r. w Szczecinie. W 1724 r. departamentów podzielono na 24 powiaty, w tym powiaty wiejskie podlegały bezpośrednio władzy kamery⁷.

Reformy pruskiej monarchii absolutnej na przestrzeni przeszło stulecia 1701-1806 wywarły niezwykle istotny wpływ na ewolucję sieci osadniczej interesującego nas obszaru Puszczy Wkrzańskiej. Oczywiście przedmiotem niniejszego referatu nie jest historia państwa pruskiego, nie można jednak pominąć faktu, że interesujące nas tereny pozostawały w granicach tego państwa i doświadczały wszelkich skutków politycznej inwencji ówczesnych władców⁸. Już w 1708 r. wprowadzono w miastach zakaz krycia dachów trzcina i gontem; z uwagi na zagrożenie pożarowe wprowadzono dachówkę; w 1752 r. zakaz budowy halowych domów typu saskiego⁹ z uwagi na oszczędność drewnianego budulca oraz zalecono

wznoszenie odrębnych budynków dla inwentarza; z tego samego roku pochodzi zakaz stosowania w obiektach mieszkalnych (zarówno na wsi jak i w miastach) otwartych palenisk. Przeprowadzano wówczas także melioracje terenów podmokłych – w tym za Fryderyka II - regulację dolnego odcinka Odry, co zaowocowało powstaniem na osuszonych terenach trzydziestu nowych wsi; intensywniej zasiedlano obszary puszczańskie.

Fryderycjańska akcja kolonizacyjna prowadzona z ogromnym rozmachem, pozostaje kwestią dyskusyjną co do jej efektów. Kolonistom obiecywano grunty w dzierżawę za opłatą czynszową, stosowano wieloletnie okresy zwolnień ze świadczeń (czas na zagospodarowanie); różnorodne formy zasiłków. Efekty były mocno zróżnicowane, w zależności od regionu (często występowało zjawisko migracji wewnętrznej); a statystyki urzędnicze niechętnie odnotowywały porażki. Generalnie za rządów Fryderyka II Wielkiego (1740-1786) osiedlono na nowo około ćwierć miliona ludzi, w tym zaledwie 12 tys. w l. 1772-1786 w Prusach Zachodnich.

Z zestawień statystycznych dotyczących obszaru Puszczy Wkrzańskiej wynika, że w XVIII wieku powstało kilkadziesiąt jednostek osadniczych i to zarówno wsi chłopskich jak i folwarków domenalnych. Na terenie obecnej gminy Nowe Warpno były to wsie: Brzózki (duża ulicówka), Myślubórz Mały oraz folwarki dzierżawne: Cieszkowice, Dobiesław, Kuklice, Mszczuje, Trzebieradz. Na obszarze obecnej gminy Police na zmeliorowanych obszarach łąkowych powstały osady: Dębostrów, Niekłończyca, Uniemyśl, na obszarach leśnych: wsie: Bartoszewo, Drogoradz, folwarki: Karpin, Leśno Górne, kolonie: Kołpin, Siedlice – charakteryzujące typowym dla okresu fryderycjańskiego ulicowym rozplanowaniem przestrzennym (oczywiście nie dotyczy to folwarków).

Stosunkowo najmniejszy zasięg miała reforma fryderycjańska na terenach obecnej gminy Dobra; z tego okresu pochodzą trzy wsie; Grzeczynica, Skarbimierzycy i Stolec. Ok. połowy XVIII w. powstały odrębne majątki domenalne lokowane na pustkach: Rzędziny, Kościno.

W XIX w. folwarki powstawały głównie na obszarze dzisiejszej gminy Police: Leśno Górne, Węgorznik, Zalesie. Z tego czasu pochodzą również jednodworcze wybudowania i leśniczówki: Dobieszczny, Pobrzezie, Poddymin. W gminie Dobra większość XIX-wiecznych folwarków zlokalizowana w płn.-wschodniej jej części: Bolków, Łęgi, Sławoszewo, Płochocin. Były to pierwotnie tereny podmokłe i lesiste.

Stosunkowo najmniej folwarków powstało w XIX w. na terenach dzisiejszej gminy Nowe Warpno: Gosienica i Miroszewo oraz smolarnia Białcz.

XX-wieczną metryką legitymuje się Wienkowo – kolonia Jasienicy.

Według T. Wróblewskiego¹⁰ na Pomorzu Zachodnim między XV a XVIII w. zaczęła się upowszechniać technika budowania domów w konstrukcji ryglowej (na obszarze Puszczy Wkrzańskiej nie występowały halowe chałupy typu saskiego), wypierająca pierwotną technikę zrębową. Całkowity brak materialnych przekazów etnograficznych sprzed XIX w. zdecydowanie utrudnia śledzenie tego procesu. Możemy jedynie „per analogiam” posiłkować się badaniami przeprowadzonymi przez R. Kukiera na terenie Puszczy Goleniowskiej. Czynnikiem decydującym o upowszechnieniu się techniki ryglowej były z pewnością zarządzenia administracyjne kamery pruskiej w domenach zachodniopomorskich zakazujące bądź użytkowania drewna, bądź wykorzystania go w ograniczonym zakresie (zanik zrębowych technik budowlanych). Nie bez znaczenia jest fakt rozwoju sieci osadniczej w epoce reformy fryderycjańskiej, kiedy określone normy budowlane stanowiły podstawę prawną. Tym samym mimo bogactwa budulca na terenie Puszczy Wkrzańskiej, Goleniowskiej itp. (także na obszarze koszalińskim) technika zrębowa została zaniechana na rzecz szkieletowej w budownictwie wiejskim i małomiasteczkowym. Na interesującym nas obszarze nie zachował się ani jeden relikwit pierwotnego budownictwa zrębowego lub łączonego zrębowo-ryglowego, jak chociażby w nieodległym Ueckermünde.

3. Charakterystyka i waloryzacja zabudowy

3.1. Architektura wiejska

Do końca XIX w. dominującym elementem w krajobrazie wsi na badanym obszarze były obiekty ryglowe, z glinianym (strychułowym) wypełnieniem, sporadycznie tynkowane i wtórnie odeskowane. Pierzeje wiejskie tworzyły harmonijne ciągi zabudowy o jednorodnej kompozycji i wystroju; wkomponowane w równinny lub puszczański krajobraz naturalny. Z chwilą upowszechnienia (spadek ceny) materiału ceglanego nastąpił proces stopniowej wymiany zabudowy tradycyjnej. Wznoszono budynki murowane nawiązujące do wcześniejszych form architektonicznych, jak również ryglowe z ceglanym wypełnieniem. Jeszcze w latach 40-tych XX w. obiekty ryglowe we wsiach Puszczy Wkrzańskiej, a także na jej obrzeżach stanowiły znaczącą część zabudowy odzwierciedlając ówczesne stosunki społeczno-gospodarcze. Po 1945 r. dla nowoprzybyłych na te tereny przesiedleńców (patrz Wstęp) zabudowa ryglowa postrzegana była – jako symbol obcego kulturowo, niemieckiego wytworu, o niskim standardzie. W połączeniu z poczuciem tymczasowości (niepewność przynależności państwowej) skutkowało to często zaniechaniem remontów i rozbiórką budynków.

Generalnie rzecz ujmując należy stwierdzić, że zasób budownictwa ryglowego na tym terenie – w porównaniu z sąsiednimi regionami – jest stosunkowo duży, szczególnie w obrębie wsi śródpuszczańskich. Odnotowano kilkadziesiąt obiektów, związanych z różnymi kategoriami ludności wiejskiej i odzwierciedlających historycznie ukształtowane podziały własnościowe. Największą kategorię budynków stanowi zabudowa zagrodowa (rolnicza), a uzupełnieniem są obiekty związane z gospodarką leśną oraz wiejskim rzemiosłem, usługami i funkcjami społecznymi (świetlice, szkoły). Z kolei w ramach zagród głównym elementem historycznej kompozycji są chałupy, zróżnicowane pod względem chronologicznym, typologicznym i konstrukcyjnym – zwłaszcza w sposobie wystroju elewacji. Na uwagę zasługuje fakt sporadycznego występowania ryglowych budynków gospodarczych, które odnotowano tylko w zagrodach małorolnych lub nierolniczych. Zasadniczo ich brak w zagrodach chłopskich był związany z wcześniejszym procesem zastępowania budynków ryglowych (zwłaszcza inwentarskich) przez murowane. W ostatnich zaś latach wynika z zaniechania wielkotowarowej produkcji rolnej i szybkiej dekapitalizacji nieużytkowanych i zaniedbanych budynków.

W sensie chronologicznym mamy do czynienia z obiektami wzniesionymi w okresie połowa XIX – początek XX w., z dominacją budynków z końca XIX w. Na uwagę zasługuje brak budynków z początku XIX w. lub XVIII-wiecznych, zwłaszcza we wsiach fryderycjańskich; kiedy to w okresie 100-150 lat od lokacji doszło do całkowitej wymiany zabudowy.

Najstarsze domy mieszkalne odnotowano w zagrodach pierwotnie związanych z gospodarstwami chłopskimi (pełno i średniorolnymi), głównie we wsiach o metryce średniowiecznej – np. Przęsocin ul. Kościelna 12, Tanowo ul. Szczecińska 35, Tatynia nr 22 oraz – sporadycznie – we wsiach kolonizacyjnych (XVIII-wiecznych), w ramach zagród mało i średniorolnych – np. Drogoradz 34, 66, Niekłończyca 52, Brzózki 25.

Największą grupę stanowią chałupy z końca XIX w., których datowanie potwierdza forma architektoniczna oraz typ rozwiązań konstrukcyjnych (o czym poniżej). Praktycznie nie występują obiekty ryglowe młodsze niż z początku XX w., zaś niektóre budynki zostały w późniejszym czasie przebudowane (np. przemurowano fragmenty ścian, dostawiono ganki, odeskowano).

Na obszarze Puszczy Wkrzańskiej można wyróżnić kilka typów budynków mieszkalnych, związanych z różnymi kategoriami ludności wiejskiej. Duże chałupy chłopskie odnotowano głównie we wsiach średniowiecznych, rozlokowanych na obrzeżach Puszczy. Są to budynki 7-osiove, szerokofrontowe, nakryte dachami naczółkowymi lub dwuspadowymi,

o rzutach od 10 x 11 m do 16 x 18 m; o dwu-, trzytraktowym rozplanowaniu wnętrza, z sienią na osi krótkiej; z dużymi izbami w części frontowej oraz przyszczytowymi aneksami – np. Przęsocin ul. Kościelna 12, Tatynia nr 22, Tanowo ul. Szczecińska 35, Pilchowo ul. Wiejska 8.

Dominującym typem budynku na tym obszarze są niewielkie chałupy w zagrodach mała i średniorolnych, zachowane głównie we wsiach kolonizacyjnych. W sensie formalnym obiekty te charakteryzują się uproszczoną – w stosunku do w/opisanych – formą architektoniczną, skalą i zredukowaną liczbą pomieszczeń. Są to budynki szerokofrontowe, 5-osiove, nakryte wyłącznie dachami dwuspadowymi; o regularnych rzutach (od 8 x 9 m do 12 x 14 m) i układzie dwutraktowym (symetrycznym) wnętrza, z sienią na osi krótkiej, izbami od frontu oraz kuchnią w przyziemiu szerokiego komina (lub w trakcie tylnym) – np. Drogoradz 34, 66, 73, Tanowo ul. Szczecińska 67, Uniemyśl 40, Brzózki 30.

Inną odmianą chałup związaną z tą kategorią ludności wiejskiej są cztero i pięcioosiowe budynki z asymetrycznie (przyszczytowo) umieszczonymi sieniami, odznaczające się zwartym układem dwutraktowym oraz mniejszymi rzutami – 8 x 10 m do 10 x 12 m – np. Drogoradz 41, Uniemyśl 59.

Na obszarze Puszczy Wkrzańskiej występują również chałupy dwurodzinne, nie związane bezpośrednio z rolnictwem (np. domy rzemieślników). Obiekty te są zróżnicowane pod względem skali, formy architektonicznej, formy dachu, rozplanowania wnętrza (w tym dzielone w układzie poprzecznym i podłużnym). Z reguły budynki te posiadają prostokątne rzuty (od 7 x 9 m do 15 x 18 m), dwutraktowe układy wnętrza z dwiema sieniami pośrodku lub przy szczytach, nakryte są dachami dwuspadowymi (w tym także z wystawkami i użytkowymi poddaszami) – np. Tanowo ul. Szczecińska 26, Niekłończyca 52, Drogoradz 25, Brzózki 32, Uniemyśl 32/33, Karszno 7/8.

Ponadto odnotowano pojedyncze przypadki małych chałup nierolniczych lub rybackich, odznaczających się dwutraktowym układem wnętrza, jednorodną skalą pomieszczeń; bez wydzielonej sieni. Założone na planie kwadratu – np. Tatynia 10, Karpin 4.

Cechą charakterystyczną chałup na tym terenie jest różnorodność rozwiązań konstrukcyjnych, związanych z techniką szkieletową. Najstarsze budynki mają konstrukcję szachulcową ze strychulowym wypełnieniem; łączone na 1- 2-poziomy rygli z przynaróznymi zastrzałami w ścianach szczytowych; wtórnie częściowo otynkowane lub odeskowane – np. Przęsocin ul. Kościelna 12, Tatynia 22. Najlepiej zachowanym obiektem o pierwotnym wystroju ścian (w tym po rewaloryzacji) jest chałupa w Tanowie ul. Szczecińska 67 (obiekt wpisany do rejestru zabytków).

Od 4 ćw. XIX w. w nowobudowanych obiektach ryglowych dominowało wypełnienie ceglane, w większości także stosowano odeskowanie ścian zewnętrznych. W nielicznych obiektach pozostawiano odsłonięty szkielet w układzie na jeden lub dwa rygle, z przynaróżnymi zastrzałami – np. Brzózki 25, Warnołęka 7. W przypadku konstrukcji z końca XIX w. lub przełomu XIX/XX w. charakterystycznym elementem są krzyżujące się zastrzały lub krótkie miecze, stanowiące ozdobny element wystroju elewacji – np. Warnołęka 7. Odrębnym zagadnieniem jest zjawisko odeskowania ścian, które w przypadku budynków najstarszych (z połowy XIX w.) było elementem wtórnym, wynikającym z ochrony i izolacji ścian szachulcowych przed destrukcyjnym wpływem warunków atmosferycznych – stąd też w większości odeskowane są ściany północne i zachodnie. W okresie późniejszym budynki wznoszono łącznie z szalunkiem (i to wszystkich ścian), przez co całe pierzeje wiejskie otrzymały charakterystyczny, jednorodny wystrój. Oczywiście ten element wystroju elewacji był na przestrzeni lat wymieniany lub konserwowany (malowany), a przy okazji remontu zapewne wzmacniano i uzupełniano wypełnienie ścian. Tak więc budynki ryglowe z odeskowanymi ścianami są obecnie najbardziej typowym i rozpoznawalnym elementem w krajobrazie wsi na obszarze Puszczy Wkrzańskiej.

Jak wspomniano wcześniej bardzo skromnie jest reprezentowana zabudowa gospodarcza. Praktycznie znikły z krajobrazu wsi wielkokubaturowe stodoły czy wielofunkcyjne budynki inwentarskie. Obiekty gospodarcze odnotowano w kilku zagrodach, w których są nadal użytkowane. Większość – niestety znajduje się w stanie ruiny – np. Niekłończyca 1 i 2 (budynki stodołno-inwentarskie). Sporadycznie obiekty takie zaadaptowano do nowych funkcji – np. w zagrodzie agroturystycznej nr 25 w Brzózkach.

Tereny Puszczy Wkrzańskiej były (i nadal są) miejscem intensywnej gospodarki leśnej i funkcjonowaniem związanej z nią infrastruktury – leśniczówek, osad robotników leśnych. Co prawda ten typ zabudowy nie jest przedmiotem niniejszego tekstu, ale z pewnością wymaga wzmianki. Za przykład mogą posłużyć dwie leśniczówki: z początku XX w. w Tanowie ul. Szczecińska 38 i Witorzy (2 poł. XIX w. ?), przy czym pierwsza w dalszym ciągu pełni swoją pierwotną funkcję; druga natomiast (mimo wpisu do rejestru zabytków) przeszła swoistą metamorfozę „konserwatorską” mogącą stanowić przyczynek do dyskusji nad „przeinwestowaniem” obiektu.

Większość historycznych osad robotników leśnych, złożonych z jednego lub kilku wielorodzinnych budynków mieszkalnych, zostało przebudowanych i utraciło swoje pierwotne walory. Wyjątkiem na tym tle jest dwubudynkowa zagroda w Nowej Jasienicy z końca XIX w. Dwurodzinny budynek mieszkalny, pod dachem dwuspadowym;

z waloryzującymi elewację frontową ozdobnie opracowanymi, deskowymi opaskami okiennymi. Unikalnym pod względem formy jest niewątpliwie pawilon mieszkalny – domek myśliwski (?) nr 9 w Myśliborzu Wielkim z pocz. XX w., doskonale zachowany, pełniący obecnie funkcje mieszkalne.

Na interesującym nas obszarze nie zachowało się wiele obiektów tzw. ogólnowioskowych. Te nieliczne to np.; ryglowa świetlica z pocz. XX w. w Brzózkach; murowano-ryglowa szkoła z pocz. XX w. Przęsocinie, pełniąca obecnie funkcję wiejskiego ośrodka kultury.

3.2. Architektura miejska

Na stosunkowo dużym obszarze Puszczy Wkrzańskiej rozwinęły się jedynie dwa organizmy miejskie: Nowe Warpno i Police powstałe co prawda niemal w tym samym czasie, za to o krańcowo odmiennej linii rozwoju.

Nowe Warpno w literaturze przedmiotu najczęściej określano jako założone na pocz. XIII w. na półwyspie. Wg. A. Biranowskiej-Kurtz (powołującej się na Czesława Piskorskiego) półwysep ten przypuszczalnie jeszcze w XIII-XIV w, był wyspą¹¹. Staromiejski układ przestrzenny miasteczka pozostał niezmienny do czasów współczesnych, podobnie zresztą jak jego charakter: ośrodka rybacko-rolniczo-rzemieślniczego.. Niestety nie znamy daty przyznania praw miejskich Nowemu Warpnu, pośrednio możemy wnioskować, że posiadało je już przed wielkim pożarem 1442 r., po którym książę Joachim potwierdził miastu prawo lubeckie, oraz przywileje sędownicze, prawo łowów (w Puszczy Wkrzańskiej) odławianie ryb na całym Zalewie Szczecińskim.

Jedną z najważniejszych dat w historii miasta był niewątpliwie rok 1648 (pokój w Osnabrück) i okres panowania szwedzkiego. Miasto stało się twierdzą na południowych rubieżach Szwecji; rozpoczęto więc budowę systemu umocnień, obejmującego wszystkie istniejące wówczas wyspy. W 1692 r. kolejny wielki pożar niszczy Nowe Warpno, w tym także ratusz. Stosunkowo szybko miasto się odbudowało, już w 1696 r. wzniesiono nowy, ryglowy ratusz (istniejący do dzisiaj). Oczywiście po zakończeniu wojny północnej w 1720 r. Nowe Warpno weszło w skład państwa pruskiego. Z danych historycznych wynika, że w 1792 r. w obrębie Starego Miasta istniało 171 domów, krytych dachówką, z duża dozą pewności można przypuszczać, że wzniesionych w konstrukcji ryglowej. Oczywiście przy ulicach obrzeżnych trafiały się także domy kryte strzechą nawet po koniec XVIII w. (w Nowym Warpnie było ich 5)¹².

Szansę rozwoju Nowe Warpno otrzymało dopiero pod koniec XIX w. Wówczas dopiero dostrzeżono jego walory klimatyczno-krajobrazowe, stało się modne jako kurort; łatwo dostępny dla berlińczyków, szczecinian, zwłaszcza po rozbudowie połączeń kolejowych (1905, 1908) ze Stolcem, Passewalkiem oraz trasy łączącej Stobno z NW i Ueckermünde. Istniały połączenia promowe i żeglugowe do Starego Warpna, Trzebieży, Szczecina. W 1939 roku mieszkało tu 2976 osób trudniących się głównie rybołówstwem.

Po zakończeniu II wojny światowej sytuacja uległa zmianie. Nowe Warpno znalazło się w strefie nadgranicznej. Skutkowało to bardzo poważnymi konsekwencjami administracyjnymi; przede wszystkim zakazem połowów w wodach przygranicznych. Miasto, które nie ucierpiało podczas wojny, zostało praktycznie pozbawione do lat 60-tych XX w. źródeł utrzymania; w latach następnych powstały niewielkie zakłady przetwórstwa rybnego, w 1968 r. przystąpiono do odbudowy ryglowego ratusza (obecnie siedziby władz). Niestety w latach 70-tych „odnowiono” pierzeje historycznej zabudowy w obrębie Starego Miasta, pokrywając kamienice grubą teraboną. Pomijając względy estetyczne, cementowe tynki spowodowały zawilgocenia murów i niszczenie drewnianych elementów konstrukcji ryglowej obiektów. Podobnie nieprzemysłanym posunięciem było wzniesienie nowej plebani w stylu trudnym do określenia za to z pewnością absolutnie wyróżniającym się „in minus” na tle XVIII/XIX-wiecznych kamieniczek. Z tym większym szacunkiem należy się odnieść do poczynań Pana Janusza Szumskiego właściciela ryglowej kamieniczki przy ul. Kościuszki 32, który podjął się trudu jej rewaloryzacji, przywracając dawną świetność.

Zabudowę ulic Kościuszki, Warszawskiej, Pl. Zwycięstwa tworzą obiekty posadowione zarówno kalenicowo jak i szczytowo do ulicy, wzniesione w większości na przełomie XVIII i XIX w. w konstrukcji ryglowej, nakryte dachami dwuspadowymi lub naczółkowymi, w większości 2-kondygnacyjne (w tym także z poddaszami mieszkalnymi).

Na tym tle wyróżnia się pierwotnie ryglowa (obecnie częściowo przemurowana) chałupa przy ul. Kościelnej nr 3; 6-osiowa z zachowaną historyczną stolarką drzwiową. Poza obszarem Starego Miasta sporadycznie występuje zabudowa w typie wiejskich chałup - np. ul. Mylna 2, ul. Kościuszki 29. Spotyka się także murowane lub murowano-ryglowe budynki wąskofrontowe z przynarozną sienią (ul. Wojska Polskiego 55). Budynki gospodarcze, w większości XIX i XX wieczne, murowane i murowano-ryglowe, o stosunkowo niewielkiej skali, posadowione w głębi ciasnych. Sporadycznie zachowały się obiekty gospodarcze, jak przy ul. Żeromskiego 23 – przypuszczalnie letnia kuchnia lub warsztat.

Podobny typ zabudowy występuje w wielu innych miasteczkach Pomorza Zachodniego jak chociażby w Mieszkowicach, Lipianach, Maszewie.

Oczywiście Nowe Warpno nie uniknęło wpływu „nowoczesności” zwłaszcza w obrębie kompozycji elewacji, dewaloryzujących przepruć okiennych, nowych stolarek okiennych (głównie PCV) itp. Powstają wszakże nowe obiekty osadzone w linii zabudowy, nawiązujące bryłą, skalą, formą dachu do historycznych wzorów (ul. Kościuszki 32).

Drugie z miast - Police – z pewnością nie należą do kategorii miasteczek (będących przedmiotem niniejszego tekstu) dlatego też autorka jedynie zasygnalizuje istnienie zróżnicowanych pod względem typologicznym i chronologicznym obiektów wzniesionych w konstrukcji ryglowej.

Historia Polic potoczyła się zdecydowanie innymi torami niż Nowego Warpna. Okres szczególnego rozwoju przypadł zwłaszcza po uniezależnieniu się od Szczecina w 1872 r., systematycznie wzrastała liczba ludności (ok. 4,5 tys. w 1900 r i ok. 6 tys. w 1937 r.), powstawały okazałe gmachy użyteczności publicznej (ratusz), nowe kościoły, zakłady przemysłowe, a zwłaszcza zakłady chemiczne benzyny syntetycznej. Od 1935 r. Police włączono ponownie w orbitę wpływów Szczecina w ramach „Wielkiego Szczecina”. Miasto poważnie ucierpiało podczas nalotów alianckich pod koniec II wojny światowej. W latach 1964-65 rozpoczęto budowę Zakładów Chemicznych „Police”.

Mówiąc o obiektach w konstrukcji ryglowej należy pamiętać, że w obrębie Police oraz Jasienicy będącej obecnie dzielnicą Polic (przedmieściem) nie zachowały się przykłady zabudowy wcześniejszej niż z II połowy XIX w. Mamy tu do czynienia zarówno z typowymi chałupami wiejskimi, wzniesionymi w 2 połowie i końcu XIX w., np. - Jasienica Al. Piastów 26, ul. Podgórna 1; Police ul. Kościuszki 24 . Występują także obiekty o bardziej miejskim charakterze (wzniesione na przełomie XIX/XX w.) jak np.- ul. Kopernika 27, z wystawką, detalem snycerskim. Budynki gospodarcze zachowane sporadycznie w ramach zagród typu rolniczego na obrzeżach miasta., wzniesione głównie na przełomie XIX/XX w. i w 1 ćwierci XX w., ryglowe z najczęściej odeskowanym poddaszem składowym (Police, ul. Dębowa 5, Jasienica ul. Krótka 2).

Miejscowością godną szczególnej uwagi jest niewątpliwie rybacka i portowa Trzebież – organizm pośredni między wsią a miasteczkiem, o metryce średniowiecznej, po raz pierwszy wzmiankowana w źródłach w 1280 r. Na początku XIV w. wieś stała się własnością zakonu augustianów w Jasienicy; w 1552 r., w okresie reformacji powiększyła włości książęce, później w zasobach domeny państwowej. Trzebież była wielodrożnicą, rozplanowaną nad brzegiem Zalewu Szczecińskiego, składającą się z dwóch odrębnych kompozycji przestrzennych (obie w formie zbliżonej do widlicy); Wielkiej Trzebieży i Małej

Trzebieży (Gross Ziegenort, Klein Ziegenort). Pod koniec XIX w. port żeglugi przybrzeżnej obsługiwały 33 statki, stanowiące własność mieszkańców osady.

Do czasów nam współczesnych zachował się XIV-wieczny kościół stanowiący dominantę architektoniczną i wysokościową uwidoczniiony także na archiwalnym materiale fotograficznym; oraz port rybacki z nadbrzeżami – niewątpliwy element waloryzujący krajobraz kulturowy. Interesująca nas zabudowa ryglowa reprezentowana jest stosunkowo dobrze, ze szczególnie cennym ciągiem przy ul. Rybackiej.

Budynek mieszkalny nr 5 stanowi interesujący przykład architektury właściwie małomiasteczkowej (wpisany do rejestru zabytków) z dość nietypowym mansardowym dachem oraz poddaszem pełniącym częściowo funkcje mieszkalne. Obiekt ten wzniesiono prawdopodobnie około połowy XVIII w.; tym samym jest to jeden z najstarszych ryglowych domów mieszkalnych na badanym obszarze. Równie cenny przykład stanowi odrestaurowana plebania (ul. Rybacka 7), o zbliżonej chronologii, nakryta dachem naczółkowym z wystawką. Fragment pierzei dopełnia murowano-ryglowy budynek nr 5, z połowy XIX w., rozbudowany na przełomie XIX/XX w. o dwie wystawki.

Większość z zachowanej zabudowy ryglowej Trzebieży reprezentuje typ 4-5-osiowej chałupy, nakrytej dachem dwuspadowym (sporadycznie wzbogaconym wystawką) posadowionej kalenicowo do drogi, wzniesionej w 2 połowie XIX w. (np. ul. Polna 1). Sporadycznie występują chałupy z charakterystycznym dla obszaru Puszczy Wkrzańskiej odeskowaniem elewacji (np. przy ul. Portowej). Oczywiście znaczna część tych obiektów uległa daleko idącym przemianom, w wyniku niedostatecznie przemyślanych modernizacji, zwłaszcza w zakresie nowego opracowania kompozycji elewacji (np. ul. Rybacka 6, ul. Kościuszki 30), nowych przepruć okiennych (okna typu weneckiego w XIX-wiecznej chałupie wyglądają niestety groteskowo).

Zabudowa gospodarcza wzniesiona z udziałem konstrukcji ryglowej reprezentowana jest nader skromnie. Sporadycznie zachowały się murowano-ryglowe, wielofunkcyjne budynki z poddaszem składowym (pierwotnie inwentarsko-magazynowe lub stodołno-inwentarskie), zaadaptowane obecnie jako garaże, warsztaty lub drewnutnie. W większości zbudowane w okresie 4 ćw. XIX w. – 1 ćw. XX w., funkcjonujące w ramach niewielkich zagród rolniczych i rybackich.

Walory Trzebieży doceniono stosunkowo wcześniej, już bowiem od k. XIX w. powstawały tu liczne obiekty letniskowe (głównie kadry urzędniczej Szczecina); murowane, głównie jednokondygnacyjne domy mieszkalne o bogatym detalu architektonicznym i przyotworowym, często z bogatym, secesyjnym detalem wewnątrz.

Trzebież zdaje się wykorzystywać swoją szansę – atrakcyjnego, nadmorskiego letniska – znacznie efektywniej i energiczniej niż Nowe Warpno. Miejscowość pełni funkcję zaplecza wypoczynkowego wielkiego ośrodka przemysłowego jakim są Police i Szczecin. Bliskość Puszczy Wkrzańskiej dodatkowo podnosi jej walory.

4. Ochrona krajobrazu kulturowego

Nieodzowna jest współpraca służb konserwatorskich z władzami lokalnymi w zakresie wypracowania wspólnej koncepcji ochrony krajobrazu kulturowego. Można to w uproszczeniu nazwać zajęciami dydaktycznymi z zakresu regionalizmu. Jest to oczywiście skomplikowane zagadnienie, wymagające zrozumienia zwłaszcza ze strony władz lokalnych i właścicieli często zabytkowych, cennych obiektów. Nie podlega dyskusji fakt, że krajobraz kulturowy ulega mniej lub bardziej dynamicznym przemianom, jest to zresztą proces naturalny, ale rzeczą nadrzędną jest docenienie jego wyjątkowości odzwierciedlonej m.in. w zachowanych, często średniowiecznych, układach ruralistycznych i miejskich, charakterystycznej zabudowie ryglowej – o określonej skali, bryle, formie dachów, kompozycji elewacji, wielkości otworów, typie stolarki itp. Od efektywności współpracy służb konserwatorskich, środowiska akademickiego i szeroko pojętej administracji zależy jak długo charakterystyczny krajobraz Puszczy Wkrzańskiej zachowa swoją odrębność.

Wyniki objazdu terenowego po Puszczy Wkrzańskiej z maja i czerwca 2003 r. budzą niestety spore zaniepokojenie. Przygnębia zwłaszcza absolutna swoboda w podejściu do zabytkowej substancji, trudno wymieniać wszystkie przewinienia właścicieli i użytkowników. Wynikają one zarówno z niezrozumienia wartości historycznej zabudowy, jej osadzenia w tradycji jak i z dążenia do źle pojętej nowoczesności. Powiększanie otworów okiennych kosztem destabilizacji konstrukcji szkieletowej jest wręcz nagminne (np. Drogoradz nr 57, Niekłończyca nr 52), zamurowywanie wejść frontowych, wymiana historycznej stolarki okiennej i drzwiowej i zastępowanie jej wytworami z plastiku o dewaloryzującej formie (np. Tanowo nr 34, Warnołeka nr 7, Przęsocin nr 15). Zdarzają się zestawienia szczególnie rażące – jak chociażby w Brzózkach (gm. Nowe Warpno), kiedy to właściciel murowanej, pierwotnie 5-osiowej chałupy uczynił z niej obiekt 3-osiowy. W zestawieniu z doskonale zachowaną, ryglową chałupą z połowy XIX w. (oryginalna stolarka, okiennice) stanowi to szczególnie przykry dysonans. Na ile jest to samowola budowlana na ile uzgodniona z odpowiednimi urzędami fachowa modernizacja – trudno dociec.

Oczywiście są również – wcale nierzadkie – przykłady pieczołowitej dbałości o obiekt, np. - Tanowo: nr 67 w Tanowie (chałupa będąca w rejestrze zabytków), nr 72, nr 26

(chałupa-dwojak). Budynek mieszkalny robotników leśnych w Nowej Jasienicy; Pilchowo ul. Wiejska 8 (ryglowa chałupa z połowy XIX w., nakryta wysokim naczółkowym). Na szczególną uwagę zasługują obiekty gospodarcze w tym tak rzadkie jak – ryglowy budynek gospodarczy w Brzózkach (obecnie w ramach posesji nr 14), pierwotnie pełniący funkcję ogólnowioskowej pralni i warsztatu (fot. 11); obórka (obecnie magazyn) z 2 połowy XIX w. przy zagrodzie nr 7 z częściowo zachowanym ozdobnym mieczowaniem.

Z pewnością waloryzująco na krajobraz kulturowy wpływają typowe dla końca XIX w. budynki mieszkalne nr 52 i 54 w Drogoradzu z mieszkalnymi poddaszami, odeskowanymi elewacjami. Murowano-ryglowy budynek dawnej szkoły nr 20a w Przęsocinie pełni obecnie funkcję wiejskiego ośrodka kultury, wpływa waloryzująco na krajobraz kulturtowy. Możliwa więc jest i coraz częściej prowadzona adaptacja historycznej, ryglowej zabudowy do nowych funkcji w sposób fachowy, przemyślany, z poszanowaniem dla tradycji. Bardzo dobrym przykładem takiego działania jest gospodarstwo agroturystyczne w zagrodzie nr 25 w Brzózkach; w pracach rekonstrukcyjnych wykorzystuje się materiał rozbiórkowy, którego większość właścicieli pozbywa się jako bezużytecznego. W posesji nr 30 (także agroturystyka) prowadzone są prace remontowe z poszanowaniem skali obiektu, bryły, formy dachu, kompozycji elewacji, uzupełniono zabudowę gospodarczą o stajnię imitującą konstrukcję ryglową. W Brzózkach zachowała się jako jedna z nielicznych na obszarze Puszczy Wkrzańskiej ryglowa świetlica 1 ćwierci XX w., pełniąca w dalszym ciągu swoją pierwotną funkcję. Warto podkreślić, że Brzózki to jeden z najlepiej zachowanych XVIII-wiecznych, fryderycjańskich układów ruralistycznych na obszarze Puszczy Wkrzańskiej, z bogatym nasyceniem architekturą ryglową; godnym szczególne uwagi i wsparcia władz gminnych i służb konserwatorskich.

Przypisy

1. Zwarty kompleks Puszczy Wkrzańskiej (w granicach Polski) jest to generalnie teren równinny w obrębie Pobrzeża Szczecińskiego urozmaicony wydmiami, torfowiskami; w części północnej i środkowej dominują bory sosnowe z domieszką brzozy, dębu. W części południowej i zachodniej (sąsiadującej ze Szczecinem) przeważają lasy bukowo-sosnowe i liściaste. Krajobraz wzbogacają m.in.: zespół wydm – Komorze Góry, Piaskowe Góry, torfowiska nad Karpiną i Jezioro Świdwie (rezerwat przyrody). Kilka śródleśnych jezior, rzeki: Karwia Struga, Gunica, Karpina. Puszczę przecina granica państwowa z Niemcami; dzieląc ją niemal idealnie równo – po polskiej stronie leży 337 km² (powierzchnia całości – 663 km²). na podstawie: R.K. Borówka, Środowisko geograficzne w: Przyroda Pomorza Zachodniego, Szczecin 2002; A. Adamczak, Puszcza Wkrzańska i Wzniesienia Szczecińskie, Szczecin 1993.
2. Wykorzystano m.in.: skrócone studia ruralistyczne gmin: Police i Dobra autorstwa C. Nowakowski, M. Szukała, W. Witek; materiały kartograficzne z zasobów Zachodniopomorskiego Konserwatora Zabytków i Biura Dokumentacji Zabytków w Szczecinie; archiwalne materiały ikonograficzne ze zbiorów Muzeum Narodowego w Szczecinie; rozpoznanie terenowe przeprowadzone przez zespół BDZ w maju-czerwcu 2003 r.
3. R. Kukier, Tradycyjne budownictwo wiejskie obszaru kamieńsko-wolińskiego na tle warunków środowiska geograficznego, w: „Materiały Zachodniopomorskie”, t. XX, 1974, s. 457-501.
4. T. Białecki, M. Mazurkiewicz, A. Muszyński, Podziały administracyjne Pomorza Zachodniego w latach 1800-1970, Szczecin 1970; Historia Pomorza, praca zbiorowa pod red. G. Labudy, t.1, cz. 1, Poznań 1969, t.2, cz. 1, Poznań 1976; Regiony w dziejach Polski. Pomorze Zachodnie w tysiącleciu, praca zbiorowa pod red. P. Bartnika i K. Kozłowskiego, Szczecin 2000; S. Salmonowicz, Prusy, dzieje państwa i społeczeństwa, Poznań 1987.
5. Oto niektóre pozycje tej literatury: Z. Dulczewski, Społeczne aspekty migracji na Ziemiach Zachodnich, „Ziemie Zachodnie – Studia i Materiały”, nr 7, Poznań 1964; T. Makowska, Zagadnienia stabilizacji i integracji ludności na Pomorzu Zachodnim, „Przegląd Zachodniopomorski”, 1978, z. 1, s. 5-22; P. Rybicki, Ziemie Zachodnie ze stanowiska teorii socjologicznej, w: Przemiany społeczne na Ziemiach Zachodnich, pod red. W. Markiewicza, P. Rybickiego, „Ziemie Zachodnie – Studia i Materiały”, nr 9, Poznań 1967.
6. B. Wachowiak, Gospodarcze położenie chłopów w domenach Księstwa Szczecińskiego w XVI i pierwszej połowie XVII w., Szczecin 1967.
7. T. Białecki, Pomorze Zachodnie X-XX wiek. Szkic geograficzno-administracyjny, w: Regiony w dziejach Polski. Pomorze Zachodnie w tysiącleciu, praca zb. pod. red. P. Bartnika, K. Kozłowskiego.
8. za S. Salmonowiczem, op. cit., 1701-1713 Fryderyk I; 1713-1740 Fryderyk Wilhelm I; 1740-1786 Fryderyk II Wielki; 1786-1797 Fryderyk Wilhelm II; 1797-1840 Fryderyk Wilhelm III.
9. na obszarze polskiej części Puszczy Wkrzańskiej nie występowały chałupy saskie.

10. T. Wróblewski, Wspólne elementy w ludowych kulturach Środkowej Europy, Poznań 1964; tenże, Pogranicze polsko-niemieckie w świetle materiałów etnograficznych, „Lud”, t. 50, 1966, s. 440-458.
11. A. Biranowska-Kurtz, Nowe Warpno, miasto forteca zlokalizowane na wyspach, „Materiały Zachodniopomorskie”, T. XXXI, 1985 Szczecin; tenże, „Materiały Zachodniopomorskie”, t. 35/36, 1989/90, Szczecin.
12. tamże